

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Θεόδωρος Παπαδόπουλος, Κοινωνικός Επιστήμων, MSc (Surrey), υποψήφιος Δρ. Πανεπιστημίου York

1. Ο Σχεδιασμός Κοινωνικής Πολιτικής (ΣΚΠ)

Στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία ο Σχεδιασμός Κοινωνικής Πολιτικής (ΣΚΠ) τίθεται ως ένας επίμαχος όρος λόγω των ποικιλότροπων ερμηνειών που δίδονται στις λέξεις που τον συναπαρτίζουν. Η παρούσα ανάλυση θα βασισθεί στον ορισμό του ΣΚΠ ως ιδιαίτερη μορφή κοινωνικής λήψης απόφασης (Χριστοφιλόπουλος 1990) που αφορά στη σχεδιασμένη κοινωνική αλλαγή και εξέλιξη (Morris 1979, Gil 1976, Rein 1968, Ιατρίδης 1990) και περιλαμβάνει όχι μόνο το στάδιο της χάραξης κοινωνικής πολιτικής αλλά και τα στάδια της πραγματοποίησης και αξιολόγησής της.

Επιστημονικά, ο ΣΚΠ αποτελεί τόπο διασταύρωσης ποικίλων κλάδων και ειδικοτήτων που σαν κοινό χαρακτηριστικό φέρουν τον κοινωνικό προσανατολισμό τους. Με αυτή την έννοια, ετερογενείς ειδικότητες όπως η πολεοδομία, η οικονομική, η κοινοτική και κοινωνική εργασία, η αστική γεωγραφία, η κοινωνιολογία, η διοικητική επιστήμη, η περιβαλλοντική ψυχολογία, η εφαρμοσμένη κοινωνική ανθρωπολογία κ.ά. εμπλέκονται στη διαδικασία του Σχεδιασμού Κοινωνικής Πολιτικής (ΣΚΠ) με δύο τρόπους:

- παρέχοντας το απόθεμα των θεωρητικών και πρακτικών επιτευγμάτων τους στη διεπιστημονική προσέγγιση που απαιτεί ο ΣΚΠ και
- ορίζοντας χώρους εφαρμογής του ΣΚΠ.

Οι τελευταίοι μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις κατηγορίες στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους (Ιατρίδης, 1990: 29):

- Ο χώρος των Κοινωνικών Παροχών (υγεία, παιδεία, πρόνοια, κατοικία, κοινωνική ασφάλιση)
- Ο χώρος της Πολεοδομίας, Οικιστικής και Τοπικής Ανάπτυξης
- Ο χώρος της Κεντρικής Κρατικής Ανάπτυξης

Ο ΣΚΠ στοχεύει στη μακρο-πρακτική εφαρμογή, αφορά δηλαδή διαδικασίες παρέμβασης για ανάπτυξη και αλλαγή στις δομές ευρύτερων κοινωνικών συστημάτων, που περιλαμβάνουν ως συνιστώσες τους κοινότητες, οργανώσεις και κοινωνικούς θεσμούς. Με άλλα λόγια, αν και η επιδιωκόμενη αλλαγή αφορά στο μικρο-επίπεδο (άτομο, οικογένεια), η παρέμβαση του ΣΚΠ λαμβάνει χώρα στο μακρο-επίπεδο (κοινότητα, οργάνωση, θεσμός).

2. Ο Ρόλος της Κοινωνικής Ερευνας στο Σχεδιασμό Κοινωνικής Πολιτικής

2.1. Μεθοδολογικές Ιδιαιτερότητες & Τύποι Ερευνας

Η Ερευνα για Σχεδιασμό Κοινωνικής Πολιτικής (ΕΣΚΠ) διαφέρει από άλλους τύπους Κοινωνικής Ερευνας εξαιτίας συγκεκριμένων μεθοδολογικών χαρακτηριστικών (Finsterbusch K. et al., 1980). Η ΕΣΚΠ είναι προσανατολισμένη στην εφαρμογή (*application oriented*) και κατηγοριοποιείται κυρίως σε δύο τύπους έρευνας (χωρίς να είναι αυστηρή η διάκριση μεταξύ τους) (Wegner, 1987: 27):

- στην Ερευνα Πολιτικής (Policy Research), η οποία δίνει περισσότερο έμφαση στο σχεδιασμό (*Planning-oriented*)

- στην Ερευνα Δράσης (Action Research), η οποία δίνει έμφαση στην κοινωνική ομάδα αναφοράς (*Target-group-oriented*).

Στην ανάλυσή μας θα ασχοληθούμε με τον πρώτο τύπο και τα ιδιαίτερα μεθοδολογικά χαρακτηριστικά του. Στο βιβλίο της, *Methods for Policy Research*, η Άνν Μαϊχρζακ (1984) διατύπωσε αυτά τα χαρακτηριστικά ως εξής:

α) Η ΕΠ είναι **ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΗ** στην προσέγγισή της: Ο Σχεδιασμός Κοινωνικής Πολιτικής χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια επίλυσης σύνθετων κοινωνικών προβλημάτων που απαρτίζονται από ένα μεγάλο αριθμό διαστάσεων, παραγόντων, αιτιών και αποτελεσμάτων. Την ίδια τροχιά ακολουθεί και η Ερευνα Πολιτικής.

β) Η ΕΠ χρησιμοποιεί την **ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ-ΕΠΑΓΩΓΙΚΗ** (*empirico - inductive*) προσέγγιση: Η ερευνητική της προσπάθεια εστιάζεται στη συναγωγή εννοιών και θεωριών βασισμένων σε αιτιακές σχέσεις (*causal theories*) ΜΕΤΑ την καταγραφή των εμπειρικών δεδομένων. Αυτή η ερευνητική προσέγγιση είναι θεμελιακά αντίθετη με την παραδοσιακή προσέγγιση του ελέγχου υπόθεσης (*hypothesis-testing approach*). Όπως σημειώνει η Μαϊχρζακ:

"Η προσέγγιση του ελέγχου υπόθεσης κατά την οποία τα κοινωνικά φαινόμενα μελετώνται με σκοπό να ελεγχθούν συγκεκριμένες θεωρίες έχει ελάχιστη εφαρμογή στην ΕΠ (...) Το να εξετάσει κάποιος μια μοναδική ουνιστώσα ενός πολυδιάστατου προβλήματος αποτελεί πολύ μεγάλη πολυτέλεια και ρίσκο για τους ερευνητές Πολιτικής. Εξ αιτίας αυτού, ένας ερευνητής Πολιτικής δεν προσεγγίζει ένα κοινωνικό πρόβλημα με μία προ-καθορισμένη θεωρία των αιτιών και αποτελεσμάτων του." (Μαϊχρζακ, 1984: 19)

γ) Η ΕΠ εσπάζει σε **ΕΥΠΛΑΣΤΕΣ μεταβλητές**: Ασχολείται με συγκεκριμένες πλευρές των κοινωνικών προβλημάτων, ανοιχτές στην επιρροή και την παρέμβαση με στόχο να αποδώσει χρήσιμες, προσανατολισμένες-στη-δράση (*action-oriented*), προτάσεις.

δ) Η ΕΠ επηρεάζεται από τους χρήστες της έρευνας: Ένα από τα κύρια καθήκοντα που τίθενται στους ερευνητές Κοινωνικής Πολιτικής είναι η ανταπόκριση στις ανάγκες αυτών που θα χρησιμοποιήσουν την έρευνα, αναγνωρίζοντας, βεβαίως, ότι αυτές οι ανάγκες μπορεί να είναι αντικρουόμενες. Ο ορισμός και αναγνώριση των χρηστών της έρευνας κατέχει ένα ρόλο-κλειδί στη διαδικασία της ΕΠ. Επίσης ο στόχος της έρευνας είναι καθοριστικός στη διαδικασία της: Είναι πολλές οι φορές όπου Ερευνες Πολιτικής οργανώθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να χρησιμοποιηθούν ως νομιμοποιητικό άλλοθι προαποφασισμένων πολιτικών επιλογών, και ως επίφαση δημοκρατικής συμμετοχής. Τέλος,

ε) Η ΕΠ **συσσωματώνει, κατηγορηματικά, ΑΞΙΕΣ** σε όλες τις φάσεις της διαδικασίας της: Η ΕΠ δεν αποτελεί μια διαδικασία ελεύθερη από αξίες. Τουναντίον, αρκετές από τις απαιτούμενες αποφάσεις κατά τη διάρκεια της ερευνητικής προσπάθειας αναγκαστικά

αντανακλούν τις πολυάριθμες και συχνά αντικρουόμενες αξίες που εμπλέκονται. Αρχικά, είναι οι αξίες των χρηστών της έρευνας που μπορεί να υπεισέλθουν στη διαδικασία του ορισμού του κοινωνικού προβλήματος. Στη συνέχεια, είναι οι κανονιστικές αξίες της κοινωνίας εν γένει, που μπορεί να επηρεάσουν τον ερευνητικό σχεδιασμό και παραπέρα τις προτάσεις για τον τρόπο και τον τύπο της δράσης. Τέλος, είναι οι αξίες του ερευνητή που καλούνται να παίξουν ένα σημαντικότερο ρόλο σε όλα τα επίπεδα της ερευνητικής διαδικασίας: από το γενικό θεωρητικό πλαίσιο της προσεγγίσης έως τη διατύπωση των συμπερασμάτων και των προτάσεων.

Παραπέρα, η ΕΠ χρησιμοποιεί διάφορες τεχνικές, μεθόδους και τύπους έρευνας που συναπαρτίζουν ένα ενιαίο σύνολο, καθώς αποτελούν τα συγκεκριμένα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται σε κάθε στάδιο του Σχεδιασμού Κοινωνικής Πολιτικής. Τα στάδια και οι αντίστοιχες Τεχνικές και Μέθοδοι είναι:

Α) Ανάλυση προβλήματος και χάραξη πολιτικής
(με εμπλεκόμενες τις Τεχνικές και Μεθόδους της Έρευνας Προσδιορισμού Αναγκών (Needs Assessment) και τις Τεχνικές και Μεθόδους της Έρευνας Προσδιορισμού Κοινωνικών Επιπτώσεων (Social Impact Assessment) των διαφόρων εναλλακτικών πολιτικών.

Β) Εφαρμογή προγραμμάτων Κοινωνικής Πολιτικής
(με εμπλεκόμενες τις Μεθόδους και Τεχνικές παρακολούθησης (Monitoring) Εφαρμογής Προγραμμάτων

Γ) Αξιολόγηση προγραμμάτων Κοινωνικής Πολιτικής
(με εμπλεκόμενες τις Μεθόδους και Τεχνικές Αξιολόγησης (Evaluation) Προγραμμάτων

Δ) Ανατροφοδότηση της διαδικασίας Σχεδιασμού.

Η ανάλυση θα επεκταθεί στην κριτική παρουσίαση της Έρευνας Προσδιορισμού Αναγκών (ΕΠΑ), που, σημειωτέον, ελάχιστα έχει αναπτυχθεί στη χώρα μας με στόχο την κατάδειξη των δυνατοτήτων και ορίων του συγκεκριμένου τύπου έρευνας.

2.2. : Η Έρευνα Προσδιορισμού Αναγκών (ΕΠΑ)

Θα πρέπει αρχικά να καταστεί σαφές, πως το ζήτημα των Κοινωνικών Αναγκών είναι τεράστιο και πιθανώς ανεξάντλητο (Springborg 1981, Doyal 1991). Ισως το κυριότερο ερώτημα που έχει να αντιμετωπίσει μια έρευνα πάνω στις ανάγκες είναι το ποιός αποφασίζει ή/και ορίζει τις ανάγκες. Ο Smith (1980) κατέδειξε τη σημασία των υποκειμενικών προτιμήσεων αλλά και των γραφειοκρατικών/εξουσιαστικών υπαγορεύσεων που υπεισέρχονται σε κάθε προσπάθεια μονόπλευρου ορισμού των αναγκών και των τρόπων μέτρησής τους.

Μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια ξεπεράσματος των δυσκολιών αποτελεί αυτή του Bradshaw (1972). Αρχικά, ο Bradshaw διακρίνει τέσσερις τύπους ανάγκης:

- ανάγκη που βιώνεται ως έλλειψη (felt need)
- ανάγκη που εκφράζεται ως ζήτηση (expressed need)
- ανάγκη που ορίζεται με βάση το κανονιστικό πρότυπο (normative need) που χρησιμοποιούν οι κοινωνικές υπηρεσίες
- συγκριτική ανάγκη (comparative need). Ορίζεται ως η διαφορά που προκύπτει από τη σύγκριση δύο ή περισσότερων κοινωνικών συνόλων όσον αφορά στην πρόσβαση σε ένα συγκεκριμένο αγαθό ή υπηρεσία.

Βασισμένος σε αυτή την τυπολογία, ο Bradshaw, υποστήριξε πως θα μπορούσε να υπάρξει ένα σημείο "κατ' αρχήν συμφωνίας" για την ύπαρξη κοινωνικής ανάγκης σε ένα

χώρο: εκείνο στον οποίο τα τέσσερα "σύνολα" αναγκών τέμνονται, με την έννοια ότι όλοι (αιρετοί, στελέχη υπηρεσιών και αποδέκτες της Κοινωνικής Πολιτικής) πιστοποιούν την ύπαρξη της συγκεκριμένης ανάγκης. Για να καταδειχτεί αυτό το σημείο τομής, που προϋποθέτει τη Συμμετοχική Προσέγγιση σε όλη τη διαδικασία του Σχεδιασμού, θα πρέπει να λάβει χώρα ο πρώτος, χρονικά, τύπος έρευνας, η Έρευνα Προσδιορισμού Αναγκών (ΕΠΑ).

Με αυτή την έννοια, η ΕΠΑ αποτελεί ένα μέσο επικοινωνίας των υπηρεσιών με τους πολίτες, εξοικειώνοντας τις πρώτες με τα προβλήματα των *δεύτερων*. Παρέχει πολύ σοβαρές δυνατότητες αναβάθμισης των σχέσεων που υφίστανται μεταξύ αυτών που ασκούν πολιτική και της *micro* ή *macro* κοινότητας στην οποία απευθύνεται η πολιτική αυτή. Εται, ελαττώνοντας το χάσμα που υπάρχει ανάμεσά τους, ενισχύει την κοινωνική συμμετοχή η οποία, βεβαίως, δεν εξαντλείται στη συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου.

Σε ένα άλλο επίπεδο η ΕΠΑ απαντά στην ανάγκη για απαραίτητη πληροφόρηση σε σχέση με τις κοινωνικές ανάγκες, ώστε οι παρεχόμενες αλλά και οι προβλεπόμενες υπηρεσίες να σχεδιαστούν με ένα συγκροτημένο και ολοκληρωμένο τρόπο.

Επομένως η ΕΠΑ αποτελεί ένα αξιόπιστο αφετηριακό σημείο στον Προγραμματισμό Υπηρεσιών και, ταυτόχρονα, τη βασική πληροφοριακή πηγή για την Έρευνα Πολιτικής. Όπως σημειώνουν οι Glampson A. και Scott T. στο βιβλίο τους *A Guide to the Assessment of Community Needs & Resources* (1975):

...από τη στιγμή της ολοκλήρωσης της, η Έρευνα Προσδιορισμού Αναγκών παρέχει όλο εκείνο το πληροφοριακό απόθεμα στο οποίο θα μπορούν να γίνονται αναφορές κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού των υπηρεσιών.

2.3. Ένα παράδειγμα : Το μοντέλο CONA

Σε μια προσπάθεια να συγκεντρώσει όλες εκείνες τις δραστηριότητες που συναπαρτίζουν την Ε.Π.Α., ο K.A. Neuber στη μελέτη του *Needs Assessment: A Model for Community Planning* (1980) πρότεινε το Community Oriented Need Assessment (CONA) Model (Μοντέλο Έρευνας Καταγραφής Αναγκών Προσανατολισμένης στην Κοινότητα). Το μοντέλο αυτό αποτελεί την εφαρμογή της ΕΠΑ στο τοπικό επίπεδο με τόχο την Τοπική ή/και Κοινοτική Ανάπτυξη.

Ο σχεδιασμός του CONA στοχεύει στην αξιοποίηση στοιχείων από τρεις πληροφοριακές πηγές:

α) Στατιστικά στοιχεία από κρατικές, ή μη, πηγές, από μελέτες και τη βιβλιογραφία, γενικότερα.

β) Στοιχεία που παρέχονται από άτομα σε θέσεις-κλειδιά (όπως π.χ. το προσωπικό των Κοινωνικών Υπηρεσιών)

γ) Στοιχεία από ερωτηματολόγια-συνεντεύξεις, επιλεγμένων τυχαία, τωρινών ή μελλοντικών χρηστών/αποδεκτών.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι παρόμοιες τεχνικές προτείνονται και από άλλους μελετητές (Glampson, Scott κ.ά.). Οι τελευταίοι διευκρινίζουν ως μεθοδολογία της διαδικασίας της Ε.Π.Α. τη συλλογή και ανάλυση ενός συνδυασμού βασικών ποσοτικών δεδομένων (*Hard Data*: Απογραφή, Στατιστικές Κοινωνικών Υπηρεσιών κλπ) και κάποιων περισσότερο ποιοτικών δεδομένων (*Soft Data*: Δειγματοληπτική Έρευνα, Συνεντεύξεις κλπ).

Το μοντέλο CONA, υποστηρίζει ο Neuber, προσφέρει μια σειρά από πλεονεκτήματα:

- Συνεπάγεται τη συμμετοχή των χρηστών/αποδεκτών των υπηρεσιών

- Δεν είναι ιδιαίτερα δαπανηρό, και
- Παράγει εύχρηστα δεδομένα.
- και, τέλος, μπορεί να εφαρμοστεί με μικροαλλαγές σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά σύνολα ή διαφορετικές γεωγραφικά περιοχές.

Έτσι, οι πληροφορίες που συλλέγονται αφορούν σε όλους τους τύπους αναγκών που προαναφέρθηκαν (Felt, Expressed, Normative, Comparative), δημιουργώντας ένα απόθεμα ΕΥΧΡΗΣΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ.

Με αυτόν τον τρόπο το CONA, ως ειδική μορφή της Ερευνας Προσδιορισμού Αναγκών (ΕΠΑ), συνθέτει την απαραίτητη Πληροφοριακή Βάση υποστήριξης των διαδικασιών Λήψης Απόφασης του Κοινωνικού Σχεδιασμού σε θέματα και τομείς όπως (ενδεικτικά) :

- Ανάπτυξη νέων και αξιολόγηση των υφιστάμενων κοινωνικών υπηρεσιών
- Ανάπτυξη νέων και αξιολόγηση των υφιστάμενων προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής
- Χωρική κατανομή κοινωνικού εξοπλισμού και διαθεσίμων
- Συντονισμός Υπηρεσιών και Προγραμμάτων και περιορισμός των αντιστοίχων αλληλοεπικαλύψεων
- Αξιολόγηση, καταγραφή ή πρόβλεψη κοινωνικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων συγκεκριμένων πολιτικών και προγραμμάτων
- Αντιμετώπιση προβλημάτων προνοιακού χαρακτήρα
- Αντιμετώπιση προβλημάτων κοινωνικής υγιεινής
- Εντοπισμός κοινωνικών ομάδων σε ανάγκη
- Προσδιορισμός κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών περιοχής (Area Profiling)

Τέλος, οι δυνατότητες αξιοποίησης του πληροφοριακού αποθέματος που δημιουργεί μια ΕΠΑ πολλαπλασιάζονται, όταν στην επεξεργασία τους χρησιμοποιηθούν συστήματα πληροφοριακής ανάλυσης του τύπου των G.I.S. (Geographical Information Systems). Η εργασία Βρετανών μελετητών όπως οι Reeve Wheeler (1991), Martin (1991), Worrall (1990), έχει δείξει τις δυνατότητες και τα όρια αυτών των τεχνικών, η σημαντικότητα των οποίων έχει τονιστεί και από έλληνες μελετητές (Ρόκος 1988, 1990).

3. Επίλογος

Στην ανάλυσή μας δώσαμε βάση στην ανάλυση της Ερευνας Πολιτικής (Policy Research) και εξετάσαμε εκτενέστερα έναν από τους τύπους της, την Ερευνα Προσδιορισμού Αναγκών (Needs Assessment Survey). Ελπίζουμε η προσπάθειά μας να κατέδειξε την κεντρική σημασία της κοινωνικής έρευνας στο Σχεδιασμό Κοινωνικής Πολιτικής: ως κύριο μέσο πληροφόρησης για την τοπική ή ευρύτερη κοινωνία, παρακολούθησης και αξιολόγησης των εφαρμοζόμενων κοινωνικών πολιτικών αλλά και ως μέσου ενίσχυσης της κοινωνικής συμμετοχής στον Σχεδιασμό.

Είναι βεβαίως σαφές, πως το πρόβλημα του Σχεδιασμού Κοινωνικής Πολιτικής στον τόπο μας (και όχι μόνο) δεν ανάγεται, ούτε εξαντλείται στην έλλειψη της αναγκαίας πληροφόρησης. Η πολιτική παράμετρος είναι επίσης μεγάλης σημασίας και ο ρόλος της Κοινωνικής Ερευνας στο ΣΚΠ είναι και πολιτικός (Peitmesidou 1991).

Μια απο τις συχνές αντιρρήσεις είναι ότι ο ΣΚΠ παραμένει στο επίπεδο του εφικτού, με ρυθμιστικό και διορθωτικό ρόλο και ότι η κοινωνική έρευνα αναγκαστικά ακολουθεί την ίδια τροχιά.

Σε αυτό το σημείο θα θέλαμε να τονίσουμε το εξής : πως υπάρχει πάντα η δυνατότητα (ο αγώνας και η αγωνία) για μια ριζική επαναθέσμιση της κοινωνίας που θα επιφέρει αλλαγές σε κεντρικές συνιστώσες του τρόπου αναπαραγωγής και εξέλιξης της. Κάτι τέτοιο αποτελεί το ιστορικό στοίχημα όλων των κοινωνικών κινήματων (Καστορίδης 1978, Bookchin 1974, Roussopoulos 1982, Ward 1990).

Ταυτόχρονα, όμως, υπάρχουν και οι όποιες ανεκμετάλλετες δυνατότητες μεταρρύθμισης και αλλοίωσης των δομών.

Ετσι, ακόμα και να μπορούσε κάποιος, θεωρητικά, να τοποθετήσει ένα διαζευκτικό ανάμεσα σε αυτές τις δυνατότητες, τονίζοντας το εφικτό της μιας σε αντιπαράθεση με την ριζοσπαστικότητα της άλλης, ή την αντιθετικότητά τους, θα ήταν σαν να αγνοούσε την πραγματικότητα της συνύπαρξής τους. Αντίθετα, μια συνδυασμένη θεωρητική και πρακτική προσπάθεια που θα κατέδειχνε τρόπους συνύπαρξης και αλληλογονιμοποίησης τους θα πολλαπλασίαζε τις ευκαιρίες για την εφαρμογή των προταγμάτων τους.

Σε αυτό το πλαίσιο, η Κοινωνική Έρευνα θα μπορούσε να έχει σημαντική προσφορά, ιδιαίτερα όταν είναι προσανατολισμένη στην αντιμετώπιση άμεσων προβλημάτων και αναγκών με συμμετοχική προσέγγιση, όπως είναι η περίπτωση των τύπων Έρευνας Σχεδιασμού Κοινωνικής Πολιτικής που αναλύθηκαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bulmer M. et al. (ed.), *The goals of social Policy* (London: Unwin Hyman, 1989)
Babbie E., *The Practice of Social Research* (Belmont: Wadsworth, 1989)
Bradshaw, J., *The Concept O.E. Social Need in New Society*, March 30, 1972 pp 640-643
Hill M. & Bramley G., *Analysing Social Policy* (Oxford: Blackwell, 1986)
Castells M., *City class and power* (London: MacMillan, 1978)
Dickens P., *Urban Sociology* (New York: Harvester, 1990)
Doyal L. et Gough I., *A Theory of Human Need* (London : MacMillan, 1991)
Elkin T. & McLaren D., *Reviving the city : Towards sustainable urban development* (London: Policy Studies Institute, 1991)
Finsterbusch K. et al., *Social research for policy decisions* (Belmont: Wadsworth, 1980)
Glampson et al., *A Guide to the assessment of community needs & resources* (London: National Institute of Social Work, 1975)
Gil D., *Unraveling Social policy* (Cambridge, MA: Schenkman, 1976)
Ιατρίδης Δ., *Σχεδιασμός κοινωνικής πολιτικής* (Αθήνα: Gutenberg, 1990)
Καστορίδης Κ., *Η Φανταστική Θέσμιση της Κοινωνίας* (Αθήνα : Κέρδος, 1978)
Καυκαλάς Γ., *Βασικές έννοιες και επίπεδα Χωρικού Προγραμματισμού*, στο Πολεοδομικός Προγραμματισμός (Παρατηρητής: 1984)
Knox P., *Urban social geography* (New York: Longman, 1982)
Martin D., *Geographical Information Systems Socioeconomic Applications* (London : Routledge & Kegan Paul, 1991)
Morris R., *Social policy of the American welfare state : An introduction to policy analysis* (New York: Harper & Row, 1979)

- Μπούκταιν Μ., *Τα όρια της πόλης* (Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, 1974)
- Majchrzak A., *Methods of policy research* (London: Sage Publication, 1984)
- Neuber K.A., *Needs assessment : A method for community planning* (London: Sage Publication, 1980)
- Papadopoulos N.T., *Needs assessment : A survey in Park Barn Estate, Guildford*, (MSc Thesis, University of Surrey, 1990)
- Petmesidou M., *Statism, Social Policy and Middle Classes in Greece in the Journal of European Coacial Policy*, 1991 (1), 31-48.
- Ρόκος Δ., *Η Αντικειμενοποίηση σημαντικών λειτουργιών του Κράτους : Αρχές, Μέθοδοι, Μέσα, Πρακτικές στο οι Λειτουργίες του Κράτους σε Περίοδο Κρίσης* (Αθήνα : 1990)
- Ρόκος Δ., *Ο διαλεκτικός χαρακτήρας της ανάπτυξης. Ένα διεπιστημονικό εργαλείο για την προσέγγισή της, Επιστημονική Σκέψη*, τεύχ. 44, 1989.
- Reeve R. et Wheeler R., *Geographical Information Systems and Local Government Policy Making*, Working Paper No1, Centre for Local & Regional Analysis, The Polytechnic of Huddersfield, (Huddersfield, 1991).
- Rein M., *Social Planning in International Encyclopedia of the Social Sciences*, (New York : Macmillan, 1968 pp. 142-154)
- Roussopoulos D.(ed.), *The city & radical social change* (Montreal: Black Rose Books, 1982)
- Smith G., *Social need : Policy practice & research* (London: Routledge & Kegan Paul, 1980)
- Springborg P., *The problem of human needs & the critique of civilisation* (London: G.Allen & Unwin, 1981)
- Σπυριδωνίδης Κ. Β., *Ο ασπικός σχεδιασμός από το μοντερνισμό στο μεταμοντερνισμό*, (Περιοδικό, Τόπος, τεύχος 2, 1991 σ.3-32).
- Ward C., *Talking Houses* (London : Freedom Press, 1990)
- Wegner C.G., *The research relationship : Practice & politics in social policy research* (London: Unwin & Hyman, 1987)
- Worrall L., *Geographical Information Systems : Developments and Applications* (London : Belhaven Press, 1990)
- Χριστοφιλόπουλος Δ., *Ο Σχεδιασμός - Προγραμματισμός ως Τρόπος Λήψης Απόφασης και ως Κοινωνικοπολιτική Δραστηριότητα, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 76 (σελ. 40-84), Αθήνα : ΕΚΚΕ, 1990)